

УДК 316

Морщакова О. С.

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету.

Буда Т. Й.

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету.

КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ ТА ЦІННІСНО-ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Розкрито можливості культурної адаптації людини, охарактеризовано процес соціалізації як процес ціннісно-смыслового становлення та самоутвердження особистості у ситуації трансформаційних зрушень сучасних суспільних відносин, сповнених суперечностей, нових можливостей та перспектив.

Ключові слова: соціальна адаптація, культура, культурна адаптація, адаптивна поведінка, процес соціалізації, культурний досвід, цінності, соціальні цінності.

Раскрыты возможности культурной адаптации человека, охарактеризован процесс социализации как процесс ценностно-смыслового становления и самоутверждения личности в ситуации трансформационных сдвигов современных общественных отношений, полных противоречий, новых возможностей и перспектив.

Ключевые слова: социальная адаптация, культура, культурная адаптация, адаптивное поведение, процесс социализации, культурный опыт, ценности, социальные ценности.

Reveals the possibility of cultural adaptation, described the process of socialization as a process of value-semantic formation and self-assertion of the individual in a situation of transformational changes of modern social relations full of contradictions, new opportunities and prospects.

Keywords: social adaptation, culture, cultural adaptation, adaptive behavior, the process of socialization, cultural experiences, values, social values.

Сучасне українське суспільство проходить складний шлях соціального й політичного оновлення, втілення у практику соціального життя нових форм і зразків соціальних взаємин. Присутня орієнтація на пряме наслідування структури соціальних відносин економічно розвинених європейських країн. Цей процес супроводжується глибокою політичною кризою в Україні, культурною реформацією суспільства його ідеалів і перспектив, появою нових ціннісно-нормативних позицій, релятивних оціночних критеріїв поведінкової та мотиваційної спрямованості особи.

Внаслідок цього соціальний світ опинився перед загальною змістовною кризою, однією з причин якої став розрив між духовними та органічними потребами людини, соціальне здоров'я громадян стало ще більш уразливим. Проблема «деградації людського духу», руйнування людської душі, і як наслідок – появи асоціальних форм поведінки, закріплення аморальності як усвідомлених зразків наслідування, виявляє соціальну небезпеку, прояви якої мають незворотні наслідки на формування свідомості молоді людини.

Як застерігав видатний громадсько-політичний діяч Ауреліо Печчеї: «Людина володіє віднині настільки рішучою владою над подіями, що від того, як вона її використовуватиме, залежить усе її майбутнє. Однак, саме людське життя набуло такої складності, що людина залишилась культурно не підготовленою до того, щоб усвідомити своє змінене становище».

Кризу перехідного періоду поглиблює екзистенційний вакуум, вакуум духовності. На рівні особистості криза набуває форми знецінення всього, навіть людського життя. Тривожним є поглиблення соціального психотравматизму та поширення форм девіантної активності, особливо в молодіжному середовищі. Небезпечним у даній ситуації є те, що глибока суспільна криза, яка поглиблюється психологічною кризою людини, закріплює певний соціо-психологічний стереотип сучасної особистості, пов'язаний із негативним ставленням людини до себе, до іншої людини і до своєї держави. Очевидним є дефіцит уваги, поваги до людини з боку держави і суспільства. Показником цього є збільшення чисельності дітей ризику, дітей вулиці, молоді з девіантною поведінкою.

Проблема культурної адаптації людей, насамперед молоді, до процесів становлення якісно нового соціуму ХХІ століття є одним із актуалітетів сучасної суспільствознавчої науки. Особливого значення вона набуває в тих умовах, коли цілеспрямоване формування здатності людини протистояти життєвим труднощам, належно себе поводити, зокрема, у «ринковій» практиці суспільних стосунків, перетворюється на обов'язкову потребу її існування. Основу такої свідомої адаптивної поведінки визначає здатність індивіда адекватно оцінювати соціальні реалії, з одного боку, а з іншого – вміння зробити правильний вибір дій, які були б спроможні забезпечити «життєвий успіх», в тому числі за умов існування несприятливої для людини ситуації.

Одним з перших проблему пристосування особистості до вимог суспільства поставив американський філософ освіти Чарльз А. Проссер, який у 1945 році у доповіді на Національній конференції з проблем професійної освіти (США) запропонував концепцію життєадаптаційної освіти. Спираючись на ідеї прагматизму, А. Проссер та його послідовники вважали, що ця концепція покликана не лише сприяти формуванню молоді у дусі готовності до неминучих змін, але й виконувати завдання виховання «відповідальних громадян». Освітньо-філософської актуальності сьогодні набирають багато тем, порушених класиками прагматизму, у таких напрямках, як «неопрагматизм», «гуманістичний прагматизм», концепціях «соціального ре конструктивізму», «общинного виховання», «виховання для виживання» тощо.

Започаткований в Новітній час німецьким філософом П. Наторпом окремий напрям вивчення закономірностей процесу соціалізації індивіда [12] впродовж ХХ ст. набув значного поширення. При цьому П. Наторп та його послідовники особливу увагу приділяли вивченню впливу суспільного середовища на освітньо-виховний процес, на трансформацію його змісту з демократичних і гуманістичних засад.

У наш час дослідження проблем культурної адаптації в багатьох європейських країнах перетворюється на провідну галузь як теорій освіти і виховання, так і соціально-філософської науки. У вітчизняній науці з'явилися дослідження проблематики соціальної, культурної адаптації: праці І. А. Зязюна, Г. М. Сагач, А. Й. Капської, Л. Г. Коваль, В. В. Москаленко, І. Ф. Надольного та інших. Помітним явищем в культурному житті України стала фундаментальна праця «Соціальна робота», підготовлена фахівцями Інституту вищої освіти АПН України (за ред. В. П. Андрущенко та ін.). Серед змістовних праць українських науковців, філософів-освітян слід наголосити на роботах В. П. Андрущенко (формування засобами освіти сучасної культури особистості) [1], В. В. Корженка (парадигмальні зміни філософсько-педагогічних систем) [6], М. П. Лукашевича (виховні механізми адаптації у виробництві) [7], І. О. Радіонової (інтегративні тенденції у філософії педагогіки) [13].

Ціла низка плідних ідей щодо проблеми культурної адаптації міститься в працях українських соціальних педагогів та психологів – Л. Д. Бевзенко, О. А. Донченко, Л. В. Сохань, В. Г. Табачковського та ін., присвячених проблемі поведінки молодої людини в ситуації «життєвих криз», аномії, соціоморальної девіації.

Проблема адаптації до дійсності загострюється в кризові і перехідні періоди, у часи соціальної нестабільності, панування аномії, зміни ціннісних орієнтацій. Це і зумовило *мету даної статті* – розкрити можливості культурної адаптації людини й процес соціалізації як процес ціннісно-смиислового самоздійснення особистості у ситуації трансформаційних зрушень сучасних суспільних відносин, сповнених суперечностей, можливостей та перспектив.

Об'єктивною потребою соціалізації людини є адаптація до культури, «другої» природи людини. Більшість людей живуть згідно з традиціями та звичками. У багатьох ситуаціях сучасного суспільного життя спрацьовує принцип аналогії в діях та думках із нашим минулим досвідом, хоча нові ситуації владно

потребують нових нетрадиційних рішень, пов'язаних з адаптацією до цих нових обставин, іншого культурного середовища.

Механізми адаптації (біологічні та культурні) складають еволюційний розвиток, що розгортається як диференціація та ускладнення первісної, синкретичної «зародкової» форми. Сучасні дослідження виокремлюють два потоки в еволюційному розвитку: загальний і специфічний, при якому еволюція культури трактується як процес розвитку людського роду позабіологічними засобами (культивування технологій сучасного співіснування і взаємодії з середовищем, засобів соціалізації, знакових систем тощо). Відмінності життєвих обставин обумовлюють специфіку цих засобів і самих культур. Процес адаптації до конкретних умов існування, тобто розвиток окремих культур, пояснюється як специфічна культурна еволюція. Універсальний же процес послідовної зміни стадій переходу від простого до складного вважається загальною еволюцією.

В цілому еволюція способів адаптивних реакцій може бути розглянута як одна з базових характеристик еволюції форм життя на землі. При цьому простежується шлях від адаптації (наприклад, шляхом зміни морфологічних видових ознак у рослин), через адаптацію, яка поєднує мінливість біологічних ознак із змінами поведінкових стереотипів у тварин (в залежності від фундаментальності і тривалості змін в умовах середовища), до суто людської культурної адаптації через зміни форм життєдіяльності (поведінки) і образів свідомості.

Культурна адаптація є процесом свідомого пристосування (самовизначення) людської спільності, соціальних груп і окремих індивідуумів до природно-географічних і історичних (соціальних) умов життя, що постійно змінюються, шляхом зміни стереотипів свідомості і поведінки, форм соціальної організації і регуляції, норм і цінностей, способу буття і елементів картин світу, засобів життєзабезпечення, спрямувань і технологій діяльності, механізмів комунікації і трансляції соціального досвіду тощо.

Враховуючи сьогодишню соціокультурну ситуацію в країні, ми зазначаємо, що це тлумачення культурної адаптації вимагає прагматистського підходу, адже пристосування людини до умов її суспільного буття, входження у світ соціальних реалій відбувається у поєднанні з активним і цілеспрямованим впливом на оточуючу реальність.

Структурно процес адаптації включає наступні елементи: 1) суб'єкт адаптації (індивід як форма особистісного світосприйняття); 2) механізми адаптації (динамічні фактори здійснення вітакультурної еволюції особистості); 3) об'єкт адаптації (реально-уречевлений світ «другої природи»); 4) результат адаптації (цілеспрямоване видозмінення світу соціальних реалій). Соціальна адаптація є процесом активного пристосування й творчого освоєння особистістю нового соціального середовища, у якому особистістю постає не лише об'єктом, а й суб'єктом адаптації, а соціальне середовище є одночасно й адаптованою стороною.

Процес життєдіяльності індивіда в суспільстві включає в себе як спілкування між суб'єктами, так і їхню історичну наступність – зміну поколінь, соціальних груп, цивілізацій, епох, культур. Вся історія суспільства в такому розумінні виступає у вигляді реєстру безпосередніх комунікацій і взаєморозумінь – у формі ставлення різних людей як до спільного для них культурного спадку, так і до нових культурних форм. Це створює, з одного боку, можливість органічного, адекватного засвоєння суб'єктами досвіду своїх попередників, які вже зійшли з історичної арени, а з іншого – адаптації до нового культурного досвіду.

Завдяки засвоєнню культурного досвіду, що транслюється в культуру, людина стає особистістю. Культурний досвід визначає сутність і характер моральних норм та принципів як «інструментів», що забезпечують успіх, слугують головним критерієм моральної поведінки. Засвоєння культурного досвіду здійснюється через соціалізацію, навчання і виховання в межах людського способу буття у єдності його діяльно-практичних, суспільно-історичних та індивідуальних характеристик. Даний контекст тісно пов'язаний із соціально-філософською концепцією людини, репрезентованою певною культурною епохою. Саме це надає досвіду властивостей особливої суб'єктивної форми сприйняття світу, визначальною ознакою якої є здатність акумулювати явища буття як факти життєдіяльності і адаптувати їх до оточуючого культурного середовища.

Соціалізація людини через досвід одночасно відбувається у двох площинах: по-перше, людина, засвоюючи та привласнюючи те, що досягнуто попередніми поколіннями і створено нинішнім, стає соціальною істотою; по-друге, шляхом засвоєння вже вироблених форм діяльності вона включається у спільну роботу по модифікації існуючих об'єктивних обставин, які з тієї чи іншої причини вже не задовольняють її.

Водночас у структурі досвіду визначальним є особистий досвід як відбиття подій об'єктивної реальності. Причому індивідуалізованому відбору людиною життєвих ситуацій, з яких можливо дістати необхідні знання, слід надавати першочергового значення. Лише за цих умов досвід набуває властивостей адаптаційного механізму саморегуляції поведінки особистості, стає важливим фактором культуризації людини. Особистий досвід людини накопичується та реалізується у нових об'єктивних умовах як якість, що сформована перш за все інтелектуально і морально. Саме досвід об'єднує людину зі світом у нерозривне ціле – як адаптаційна можливість гармонійних стосунків з оточуючим світом.

Таким чином, *культурна адаптація* людини робить можливим вибір оптимального спрямування її поведінки, у сучасній культурі формується новий тип раціональності, де випадок, прецедент набуває великого значення у контексті логіки нової раціональності. Вміння «схопити», зрозуміти, що виникло «тут» і «тепер», вміння вписати це нове у свою діяльність, складає специфіку типу мислення сучасної культури, лежить в основі дієвості сучасних адаптаційних процесів. Тому культуру варто розглядати як соціально значущий механізм регулювання й контролю діяльності, поведінки і спілкування людей. Сучасна культура формує новий тип раціональності, що, відмовляючись від обов'язкової стереотипізації, якісно видозмінює культурну адаптацію. Культурний досвід є одним з головних соціальних факторів, який зумовлює процес адаптації людини до суспільного життя і виступає єдністю суб'єкта та об'єкта діяльності людини, який не може існувати поза конкретною соціальною реальністю.

Ціннісно-змістовий вимір процесу соціалізації. Кожна людина живе у певній системі цінностей, предмети і явища яких мають задовольняти її потреби. *Цінність виражає спосіб існування особистості.* Різні цінності мають для людини різне значення і з цим пов'язана ієрархія цінностей. Як і самі цінності, їх ієрархічна структура носить конкретно-історичний і особистісний характер.

Цінності особистості детермінують систему її ціннісних орієнтацій, під якими розуміється сукупність важливих якостей внутрішньої структури особистості, які є для неї особливо значимими. Ціннісні орієнтації утворюють основу свідомості і поведінки особистості і безпосередньо впливають на її розвиток.

Конкретна система ціннісних орієнтацій виступає регулятором розвитку особистості, слугує критерієм норм і правил поведінки особистості, засвоюючи які, відбувається її соціалізація.

Соціалізація особистості включає в себе засвоєння соціального досвіду і соціальну активність особистості. В цьому сенсі вона співпадає із розвитком особистості. *Ідеали, норми, засоби і цілі, які виступають як цінності особистості, утворюють систему її ціннісних орієнтацій, стрижень її свідомості і є імпульсом її дій і вчинків. Важливим моментом соціалізації особистості є її самоактуалізація, наслідком якої є процес самоздійснення.*

Процес ціннісно-смыслового здійснення особистості представлений єдністю складових: процесів самопізнання, самоототожнення, самоактуалізації та самоздійснення [9, с. 86] як послідовних етапів внутрішньо-духовного розвитку особистості у контексті соціальної реалізації.

Отже, завдяки цінностям, які виступають як надіндивідуальна суть, людина зростає до вершин самоздійснення, самоствердження і свободи. Без цінностей, за визначенням П. Сорочіна, «людина перетворюється на електронно-протонний комплекс і рефлекторний механізм» [15, с. 112]. Засвоєння цінностей, ідеалів, моральних норм принципово індивідуально. Суб'єкт здатен до сприйняття цінностей у разі здійснення цілого ряду трансформацій свого «Я». Пізнання, що змінює спосіб буття суб'єкта, трансформує його етос. Невипадково структуру сучасного суспільства тлумачать не лише як диференціацію класів, а в більшій степені – як ієрархію свідомостей. Чим більш розвиненою є особа, тим більше в її мотивах переважають ціннісні орієнтації, що робить її творцем нових соціальних цінностей.

Узагальнюючи розуміння природи цінностей, підкреслимо: *цінність – це поняття, яке вказує на культурне, суспільне або особистісне значення (значимість) явищ і фактів дійсності.*

Цінності завжди є людськими цінностями і носять соціальний характер [19, с. 27]. Вони формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини і в рамках певних конкретно-історичних суспільних відношень і форм спілкування людей. Цінності формуються в процесі соціалізації особистості і носять динамічний характер. Весь життєвий досвід людини і система її знань безпосередньо впливають на характер цінностей.

На ціннісне сприйняття і процес формування цінностей мають вплив усі значимі фактори людського існування – біологічні, соціальні, психічні і т.д. Їх індивідуальне співвіднесення обумовлює особистісний характер ціннісних орієнтацій людини.

Соціальні цінності – конкретно-соціально, праксеологічно орієнтована система смислів, що формується живим досвідом громадянської взаємодії як усвідомлена суспільна потреба.

Соціальні цінності слугують інтеграції групи, обумовлюють стратегії виживання, забезпечують «згоду незгодних». Контекст системи соціальних цінностей у її етичному вимірі – це ідея солідарності людей, етика консенсусів, суспільних договорів і угод, етос культури діалогового спілкування, нормативні рішення конфліктних ситуацій [14, с. 17].

Розглядаючи структуру цінностей як багаторівневе утворення, доцільно виокремити наступні складові: суб'єкти цінностей; цінності світоглядного характеру, або вищі цінності; інструментальні цінності, або цінності-засоби; праксеологічно спрямовані ціннісні орієнтації суспільного характеру [9, с. 28].

Найвища і абсолютна цінність – це сама людина, її життя. Як вказував І. Кант, людина – це самоцінність, абсолютна цінність [4, с. 231]. Людина є суб'єктом цінностей і ціннісного відношення, і сама постановка питання про цінності попри людину не має смислу.

Таку ж цінність представляють і *соціальні спільності і суспільство в цілому*, які також є суб'єктами цінностей. Основа цього коріниться в соціальній сутності людини, діалектиці суспільства і особистості.

До цінностей світоглядного характеру, або вищих цінностей слід віднести найбільш загальні для людей цінності, такі, як: *смисл життя, добро, справедливість, краса, істина, свобода і т. ін.* Саме до таких цінностей відносяться слова відомого філософа ХХ ст. А. Уайтхеда: «Той світ, котрий збільшує тривалість існування, є світом Цінності. Цінність по самій своїй природі поза часом і безсмертна. Її сутність не укорінена ні в яких змінних обставинах» [18, с. 312]. Цей тип цінностей має першочерговий вплив на соціалізацію особистості.

З проблемою вищих цінностей, передусім, із смыслом життя, пов'язана і проблема «екзистенційного вакууму». У ньому опиняється людина, яка загубилась у цінностях, або не знайшла їх. Цей стан широко розповсюджений у наш час. Екзистенційний вакуум, який пов'язаний із втратою смислоутворювальних цінностей, із недостатністю смыслу життя, має значний негативний вплив на якість соціалізації особистості і часто веде до розвитку неврозів, пияцтва, наркоманії, суїциду, антисоціальної дії. Вірним є те, що втрата цінностей веде до втечі від дійсності. Водночас «Якщо не хочеш втікати від дійсності, потрібно знайти в ній людські цінності» (А. Камю) [3, с. 67].

Важливе значення в процесі соціалізації особистості мають і цінності-засоби, або інструментальні цінності. Вони підкорені вищим цінностям, світоглядним універсалам і обумовлені ними. Наприклад, якщо людина прагне до справедливості, вона ніколи не буде використовувати для цього несправедливі засоби, а прагнення до добра несумісна з сумнівними засобами.

Інструментальні цінності в більшій мірі, ніж вищі цінності, знаходяться під впливом конкретних обставин і їх вибір залежить від можливостей, які є в суспільній практиці. Таким чином, одні й ті ж вищі цінності можуть досягатись за допомогою різноманітних конкретних цінностей-засобів (матеріальні, духовні, екологічні, економічні, соціально-політичні і т. ін.).

Різноманітні соціокультурні типи суспільства мають *специфічні цінності*, які утворюють важливий фактор детермінації ціннісних орієнтацій і поведінки особистості, а також засоби її соціалізації. Візьмемо, наприклад, дві ціннісні парадигми: східну і західну. Кожна з них відображає цінності, пов'язані із специфікою образу життя відповідного суспільства. Так, для східної традиції характерне утвердження єдності суспільства і людини, переважання таких норм і правил поведінки особистості, як справедливість, гуманність, відвертість, повага до батьків і старших. Особливе місце в процесі соціалізації особистості належить сім'ї, саме суспільство розглядається як велика сім'я. Головна установка у вихованні і соціалізації особистості робиться не на змінення світу, а на змінення себе, на самовдосконалення.

Для західної традиції характерним є протиставлення особистості і суспільства і пріоритет індивідуальних цінностей над суспільними. Відповідно із цим соціалізація особистості пов'язується зі змінами соціального середовища і світу. Абсолютизація цінностей індивідуалізму веде до відсторонення особистості від суспільства.

В контексті цих двох традицій генеральна перспектива соціалізації особистості у нашому суспільстві пов'язується з необхідністю утвердження індивідуальності, активності і самостійності особистості. На основі утвердження діалектичної єдності цінностей колективізму і індивідуалізму можна говорити про сприятливі умови розвитку особистості.

Порівняльний аналіз цінностей західної і східної культур показує, що в першому типі культури в якості первинних виступають такі цінності, як індивідуальність, гроші, ефективність, першість, агресивність, повага до молоді, рівність жінок в суспільстві. У другому типі культури на першому місці знаходиться колективна відповідальність, скромність, повага до старших, патріотизм, материнство, авторитаризм. Завдання сучасного суспільства – акумулювати все найкраще, що мається в цих типах культури. Водночас, у міжкультурному спілкуванні слід враховувати специфіку цінностей різних культур.

Ще одна актуальна проблема – вплив ринкових цінностей на соціалізацію особистості. Сучасне суспільство відчуває зміну не лише економічних відносин, але й зміну всієї системи соціальних відносин. Змінюється образ життя людей, це призводить до зміни ціннісних орієнтацій, мотивації поведінки і всього процесу соціалізації особистості.

Сутність ринкових відносин – економічний лібералізм, конкуренція, спрямованість на прибуток, – з однієї сторони пробуджує ініціативу, активність, енергію людей, розширює можливості для розвитку здібностей і творчості особистості; з іншої – розвиток економічного лібералізму і конкуренції (К. Хорні, Е. Фромм, Дж. Хоманс) призводить до подвійної моралі, всезагального відчуження, психічних фрустрацій, неврозів і т. ін. Цінності особистості ніби пропускаються крізь призму ринку і набувають характеру ринкових цінностей. Не лише матеріальне, але й духовне життя суспільства і особистості підвладні законам ринкових відносин і економічного обміну.

У сучасному суспільстві економіка має бути соціально орієнтовною. Цінності економічного лібералізму та соціальної справедливості мають бути інтегровані в єдиному синтезі. За цієї умови можливий захист бідних і свобода дії соціально активної і працездатної частини населення.

Важлива роль щодо утвердження вищих цінностей належить філософії: «Зараз філософія має виконувати свою головну функцію. Вона має шукати світогляд, що спасе від загибелі людей, для яких важливі цінності, що виходять за рамки задоволення тваринних потреб» (А. Уайтхед) [18, с. 79].

Висновки. Культурна адаптація є процесом свідомого пристосування (самовизначення) особистості чи спільності до історичних (соціальних) умов життя, що постійно змінюються, шляхом зміни стереотипів свідомості і поведінки, форм соціальної організації і регуляції, норм і цінностей, засобів життєзабезпечення, технологій діяльності, механізмів комунікації і трансляції соціального досвіду тощо. Пристосування людини до умов її суспільного буття, входження у світ соціальних реалій відбувається у поєднанні з активним і цілеспрямованим впливом на оточуючу реальність, в якій набутий соціальний досвід особи набуває властивостей адаптаційного механізму саморегуляції її поведінки, є важливим фактором культуризації людини.

Система ціннісних орієнтацій виступає регулятором розвитку особистості, слугує критерієм норм і правил соціальної поведінки, засвоюючи які, здійснюється процес соціалізації особистості, який включає в себе засвоєння соціального досвіду і соціальну активність особистості. Ідеали, норми, засоби і цілі, які виступають як цінності особистості, утворюють систему її ціннісно-змістових орієнтацій, стрижень її свідомості і є імпульсом її дій і вчинків.

Праксеологічний характер ціннісних орієнтацій актуалізує систему цінностей, що мають об'єктивізацію у соціальній взаємодії: цінності праці, соціального обміну, спілкування, взаємодопомоги тощо. Змістовний аспект цього рівня функціонування соціальних цінностей – підтримувати та вдосконалювати раціонально-практичні способи єднання людини і суспільства, зробити людину реальним представником і суб'єктом світу, а світ дійсно людським.

Література:

1. Андрущенко В. П. Культурологічна сутність людини і людино творча сутність культури / В. П. Андрущенко // *Ідеологія. Особистість*. – К.: Знання України, 2002. – С. 53-94.
2. Каган М. С. *Философия культуры* / М. С. Каган. – Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 416 с.
3. Камю А. *Миф о Сизифе. Эссе об абсурде* // А. Камю *Бунтующий человек*. – М.: Политиздат, 1990. – 414 с.
4. Кант И. *Сочинения в 6-ти т.* – Т.4. – Ч.1. – «Мысль», 1965. – 544с.
5. Коваль Л. Г. *Соціальна педагогіка. – Соціальна робота: Навч. посібник.* / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебик –К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.

6. Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій / В. Корженко. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
7. Лукашевич М. П. Соціалізація: виховні механізми і технологія / М. П. Лукашевич. – К.: УЗМН, 1998. – 168 с.
8. Морщакова О. С. Ситуація квітальності людини у суспільному просторі сучасності / О.С.Морщакова // Психологія і суспільство. – 2013.– № 4.– С. 15-23.
9. Морщакова О. С. Цінність у психокультурному бутті людини як особистості / О. С. Морщакова // Психологія і суспільство. – 2013.– № 1.– С. 80-89.
10. Москаленко В. В. Социализация личности (философский аспект). – К.: Вища школа, 1986. – 200 с.
11. Надольный И. Ф. Особистість у вимірах філософського аналізу // Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С.433-456.
12. Наторп П. Социальная педагогика. СПб, 1911. – 368 с.
13. Радіонова І. О. Сучасна американська філософія освіти та виховання: тематичні поля та парадигмально-концептуальні побудови / І. О. Радіонова. – Харків: ХДПУ, 2000. – 208 с.
14. Пазенок В. С. Соціальна культура і соціальна творчість / В. С. Пазенок. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
15. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Изд. полит. лит-ры, 1992. – 540 с.
16. Степин В. С. Культура / В. С. Степин // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 61-71
17. Табачковский В. Г. Человеческое мироотношение: данность или проблема? / В. Г. Табачковский. – К.: Наукова думка, 1993. – 245 с.
18. Уайтхед А. Избранные работы по философии. – М.: «Прогресс», 1990. – 717 с.
19. Фурман А. В. Соціальна культура / А. В. Фурман, О. С. Морщакова // Психологія і суспільство. – 2015. – № 1. – С. 26-37.